

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا
سال بیست و چهارم، دوره جدید، شماره ۲۳، پیاپی ۱۱۳، پاییز ۱۳۹۳

تأثیر بحران جهانی ۱۹۲۹ بر تجارت تریاک در ایران

سیمین فصیحی^۱
فریده فرزی^۲

تاریخ دریافت: ۹۳/۲/۶

تاریخ تصویب: ۹۳/۳/۱۸

چکیده

بحران جهانی ۱۹۲۹ م (۱۳۰۸ ه.ش) اقتصاد بسیاری از کشورها را تحت تأثیر قرار داد؛ اما تأثیر آن بر اقتصاد کشورهای جهان سوم و حاشیه‌ای که بیشتر به تولید مواد خام صادراتی می‌پرداختند، به مراتب بیشتر از کشورهای صنعتی و پیشرفته بود. در مقطع زمانی مورد بحث، به دلیل ضعف در ساختار اقتصادی، سنتی بودن اقتصاد و نداشتن صنایع پیشرفته در داخل، ایران به صورت یکی از تولیدکنندگان مواد خام صادراتی کشورهای اروپایی عمل می‌کرد. یکی از مهم‌ترین کالاهای خام صادراتی ایران تریاک بود که درآمد حاصل از صادرات آن برای اقتصاد ایران بسیار اهمیت داشت

۱. استادیار تاریخ دانشگاه الزهرا. fasihis@gmail.com

۲. کارشناس ارشد تاریخ ایران دانشگاه الزهرا. farzi.farideh@yahoo.com

و هرگونه مشکل و وقفه‌ای در امر صادرات آن دولت را با مشکل مواجه می‌کرد و به چاره‌اندیشی وامی‌داشت.

در این پژوهش، با استفاده از روش تحلیلی و با تکیه بر اسناد منتشر نشده، روزنامه‌ها و نشریات دوره‌ی پهلوی اول، تأثیر بحران جهانی سال ۱۹۲۹ بر تجارت تریاک در ایران و اقدامات دولت در واکنش به این بحران عظیم جهانی را بررسی می‌کنیم. دستاوردهای پژوهش نشان‌دهنده‌ی تأثیرپذیری اقتصاد وابسته و حاشیه‌ای ایران از تحولات اقتصادی بازارهای خارجی است؛ بنابراین می‌توانیم بگوییم که ایران با وجود داشتن اقتصاد حاشیه‌ای، متحمل خسارت زیادی شد؛ زیرا تریاک یکی از مهم‌ترین کالاهای صادراتی کشور در مقطع زمانی موردنظر بود و بحران می‌توانست کاهش قیمت، کاهش صادرات در بازارهای جهانی و در نتیجه کسری درآمد حاصل از صادرات تریاک را برای اقتصاد ایران به دنبال داشته باشد.

واژگان کلیدی: رضا شاه، اقتصاد، تریاک، بحران جهانی.

۱. مقدمه

کشت و تولید تریاک در ایران از قرن‌ها پیش انجام می‌شد؛ اما در قرن سیزدهم ه.ق که صنایع اروپایی پیشرفت شایان توجهی یافتند، لازم شد در برابر بازاری که صنایع قدیمی ایران از دست داده بودند، کالاهایی برای جبران تولید شوند تا ایرانیان در مقابل واردات اجناس خارجی، کالایی برای صدور داشته باشند. در اواخر قرن سیزدهم، ایران دارای سیستم اقتصاد سنتی بود و تنها به تولید محصولات مورد نیاز داخل می‌پرداخت؛ اما به تدریج به دلیل موقعیت خاص خود، وارد اقتصاد جهانی شد و به تولید کالای مورد نیاز بازارهای جهانی روی آورد. تولید برای صدور و رفع نیاز خارجی به مواد اولیه‌ی کشاورزی همراه با خرید کالا از خارج، بازار فروش محصولات خارجی را در ایران

گسترش داد؛ در نتیجه سهم بازرگانی خارجی در اقتصاد ایران افزایش یافت و شرایط داخلی و خارجی، به روند ادغام ایران در اقتصاد جهانی سرعت داد. مهم‌ترین نتیجه‌ی این روند، افزایش کنترل خارجی در کشور، ازدیاد قدرت خارجیان در ایران و قرار گرفتن ایران در حاشیه‌ی نظام سرمایه‌داری جهانی بود.

فوران در کتاب *مقاومت شکننده*، درباره‌ی حاشیه‌ی اقتصاد جهانی تعریف زیر از والرشترین را بیان می‌کند:

حاشیه‌ی اقتصاد جهانی، عبارت است از آن بخش جغرافیایی که در آن عمدتاً اجناس نامرغوب تولید می‌شود؛ اما در این حال بخش جدایی‌ناپذیر نظام جهانی تقسیم کار است؛ زیرا کالایی که در این بخش تولید می‌شود در مصرف روزمره اهمیت زیادی دارد» (فوران، ۱۳۸۹: ۱۸۲).

تبادل فزاینده‌ی موادخام ایران با فرآورده‌های صنعتی اروپا، کنترل خارجیان بر تجارت، تعرفه‌ها، حمل‌ونقل و...، شاخصه‌های قدرتمند و نشانه‌های آشکار الگوی جدید وابسته شدن و حاشیه‌ای شدن هستند (همان: ۱۸۲).

در چنین شرایطی بود که تریاک به عنوان یکی از مهم‌ترین کالاهای خام صادراتی وارد عرصه‌ی تجارت شد. البته عوامل داخلی دیگری مانند بیماری کرم ابریشم، تراز منفی تجاری، ویژگی‌های طبیعی و فلاحتی کشور و نیاز اقتصادی، تولید و تجارت آن را تشویق می‌کردند.

در این مقاله، وضعیت تجارت تریاک در ایران عصر رضا شاه را که با حادثه‌ی مهم «بحران جهانی ۱۹۲۹» مواجه شد، بررسی می‌کنیم و ضمن نشان دادن نوساناتی که به‌طور کلی در وضعیت تجارت تریاک در این دوره پدید آمد، چگونگی تأثیر بحران ۱۹۲۹ بر تجارت تریاک و از آن طریق بر اقتصاد کشور را با آمار و ارقام به‌طور خاص نشان می‌دهیم و به بررسی واکنش دولت در مواجهه با این بحران در این حوزه می‌پردازیم. متأسفانه یکی از خلأهای اساسی تحقیقات تاریخی، کم‌توجهی به مسائل اقتصادی است که این امر پرداختن به موضوعات اقتصادی را برای پژوهشگران با مشکل مواجه می‌کند. از مهم‌ترین

تحقیقاتی که راجع به تأثیرپذیری اقتصاد ایران از بحران جهانی در دوره‌ی پهلوی اول انجام شده‌اند، مقاله‌ی ارزشمند شهرام غلامی تحت عنوان «قانون انحصار تجارت خارجی ایران ۱۳۰۹ (زمینه‌ها، اهداف، پیامدها)» و مقاله‌ی سید حسن شجاعی دیوکلایی تحت عنوان «بحران اقتصادی ۱۹۲۹ (پیامدها و واکنش‌ها در ایران)» هستند. در این پژوهش‌ها بیشتر به مسئله‌ی قانون انحصار و واکنش ایران در برابر بحران بحث شده است و به‌طور خاص به صادرات تریاک و تأثیرپذیری آن از بحران جهانی اشاره‌ای نشده است.

۲. وضعیت تجارت تریاک در ایران قبل از بحران جهانی

کشت تریاک از قرن‌ها پیش در ایران متداول بود و تولید آن تنها با هدف رفع نیاز داخلی صورت می‌گرفت؛ به‌طوری که در کتاب *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، درباره‌ی سابقه‌ی کشت تریاک آمده است که تریاک از اواخر قرن یازدهم و دوازدهم ه.ق در ایران کشت می‌شد و شواهد نشان می‌دهند که تا اواسط قرن نوزدهم م (سیزدهم ه.ق)، تولید و مصرف آن در ایران قابل توجه نبوده است (سیف، ۱۳۷۳: ۲۱۵).

در سال ۱۲۶۷، کشت تریاک برای اولین بار برای آزمایش در اطراف تهران آغاز شد. صادرات تریاک برای اولین بار در سال ۱۲۶۷ بود. در این سال، می‌خواستند تریاک ایران را به هندوستان صادر کنند؛ ولی حکومت آنجا که از سال‌ها پیش ورود آن را ممنوع اعلام کرده بود، مانع این کار شد. ده سال بعد، یعنی از سال ۱۲۷۷ (۱۸۷۰)، تریاک ایران به ماده‌ی صادرات بین‌المللی تبدیل شد و کشاورزان رفته‌رفته قسمتی از اراضی گندم‌خیز خود را به کشت خشخاش اختصاص دادند (آدمیت، ۱۳۴۸: ۳۹۹-۴۰۰).

تا قبل از رکود بازار ابریشم، تریاک به میزان مصرف داخلی در ایران کشت می‌شد؛ اما به‌دنبال بیماری کرم ابریشم و ازدست رفتن بخشی از درآمدها، تولید تریاک با هدف صادرات بسیار رواج یافت. همچنین فقدان وسایل حمل‌ونقل و راه‌های ارتباطی، مناسبت شرایط اقلیمی کشور، حجم کم و قیمت زیاد، کم‌هزینه بودن محصول و وجود بازارهای دائمی برای خرید آن، از مهم‌ترین دلایل کشت تریاک در ایران بودند.

در نیمه ی دوم قرن نوزدهم، با گسترش مبادلات بازرگانی و تجاری شدن کشاورزی، تولید تریاک در مقیاس وسیع برای عرضه به بازارهای خارجی شروع شد. ورود ایران به عرصه ی اقتصاد جهانی، تقاضای روزافزون در بازارهای بین‌المللی و مزایای اقتصادی کشت تریاک نسبت به دیگر محصولات کشاورزی، باعث شده بود تولید و تجارت آن از نظر اقتصادی بسیار مطلوب باشد.

در کشوری که تازه از مشکلات ناشی از جنگ‌های یافته بود و اقتصاد آن وضعیت نابسامانی داشت، تأمین اشتغال و تلاش برای رفع فقر گسترده ی جامعه ی روستایی و کشاورزان، مسئله ی مهمی تلقی می‌شد و از آنجا که انجام این پروژه‌ها در حد وسیع به منابع مالی و دانش فنی گسترده‌ای نیاز داشت که در کوتاه‌مدت امکان تأمین آن نبود، دولت در صدد برآمد با استفاده از پتانسیل‌های داخلی موانع را تاحدی رفع کند. در این راستا، یکی از مهم‌ترین اقدامات دولت توجه به بخش کشاورزی و تولید کالاها و مواد - خام صادراتی، از جمله تریاک بود. در چنین شرایطی، تریاک به‌عنوان کالایی که می‌توانست درآمد بسیاری برای دولت داشته باشد و بخشی از هزینه‌ی طرح‌های نوسازی و صنعتی‌سازی دولت را تأمین کند، مورد توجه دولت قرار گرفت.

از سوی دیگر، تولید و صدور این کالا باعث افزایش درآمد صادرات و تأمین معیشت گروه‌های مهمی از جمله کشاورزان، تجار، کارگران و... می‌شد؛ بنابراین تولید کالای خام صادراتی، از جمله تریاک که مورد نیاز صنایع خارجی بود، بیشتر معلول ادغام ایران در نظام جهانی بود که این امر باعث می‌شد هرگونه تغییر در اقتصاد جهانی، بر تجارت و صادرات تریاک تأثیر بگذارد. یکی از مهم‌ترین تحولات، بحران اقتصاد جهانی در فاصله‌ی سال‌های ۱۹۲۹-۱۹۳۱ (۱۳۰۸-۱۳۱۰ ه.ش) بود که تجارت تریاک در ایران را با مشکل مواجه کرد.

برای اینکه روند کاهش در تجارت تریاک طی بحران اقتصادی جهان مشخص شود، ابتدا به وضعیت تجارت تریاک قبل از بحران جهانی نگاهی می‌اندازیم، سپس تأثیرات بحران را بیان می‌کنیم و در نهایت به اقدامات دولت برای مقابله با بحران و کاهش درآمد صادراتی اشاره می‌کنیم.

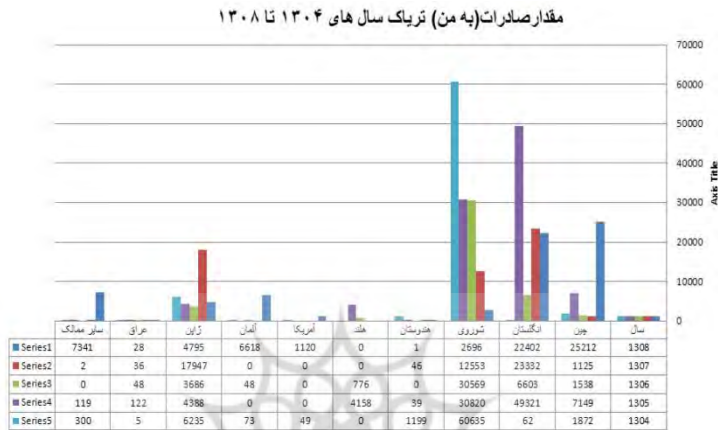
تجارت خارجی ایران در ربع آخر قرن نوزدهم میلادی رشد مداومی داشت؛ برای نمونه در سال ۱۲۷۹ ارزش واردات مرئی ۲۵۵ میلیون قران و ارزش صادرات مرئی ۱۴۷ میلیون قران بود. ارزش کل واردات ۷ تا ۸ درصد تولید ناخالص ملی بوده است و تجارت خارجی نقش مهمی در اقتصاد کشور ایفا نمی‌کرد. کمتر از یک درصد واردات را کالاهای سرمایه‌ای (ماشین‌آلات سبک) و قسمت اعظم آن را کالاهای مصرفی تشکیل می‌داد. محصولات خام کشاورزی ۵۰ درصد، محصولات خام حیوانی ۲۵ درصد و کالاهای ساخته‌شده ۲۵ درصد کل صادرات ایران را تشکیل می‌دادند و خشکبار، پنبه، تریاک، برنج و فرش مهم‌ترین اقلام صادراتی ایران بودند (باریر، ۱۳۶۳: ۹).

ایران در این مقطع زمانی، بیشتر به تولید مواد خام کشاورزی مورد نیاز کشورهای صنعتی اقدام می‌کرد. از سال ۱۳۰۰ ه.ش، با گسترش اقتدار دولت و روی کار آمدن رضا خان، نشانه‌های گسترش صادرات محصولات کشاورزی، به‌ویژه تریاک، دیده می‌شود. «در این دوره تولیدات کشاورزی به دو بخش محصولات تجاری (پنبه، تریاک، توتون و خشکبار) به‌منظور صادرات و محصولات غذایی (گندم، جو، برنج و میوه) برای مصرف داخلی تقسیم می‌شد. قسمت اعظم صادرات غیرنفتی را محصولات کشاورزی تشکیل می‌داد» (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۳۸).

رضا خان در سال ۱۳۰۴ ه.ش که میزان صادرات ایران افزایش یافت، به سلطنت رسید. از این زمان، دولت برنامه‌های نوسازی را آغاز کرد و از آنجا که برای اجرای این برنامه‌ها به پول نیاز داشت، صدور مواد خام را در زمره‌ی اولین تلاش‌های خود قرار داد. در میان کالاهای صادراتی، تریاک مهم‌ترین کالا بود؛ زیرا هم مورد نیاز بازارهای جهانی بود و هم کشت آن با توجه به موقعیت جغرافیایی ایران، بسیار پرسود بود؛ بنابراین دولت کشت تریاک را با هدف صادرات در مقیاس وسیعی آغاز کرد.

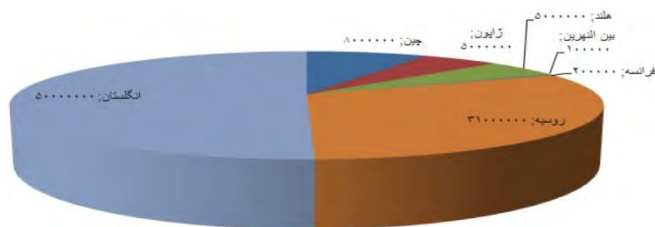
مهم‌ترین طرف تجاری ایران در سال ۱۳۰۴، شوروی بود که میزان ۶۰/۶۳۵ من تریاک ایران را خریداری کرد. پس از شوروی، ژاپن با خرید ۶/۲۳۵ من، چین با ۱/۸۷۲ من و هلند با خرید ۱/۱۹۹ من، مهم‌ترین خریداران تریاک ایران بودند. در سال ۱۳۰۵، انگلستان با خرید ۴۹/۳۲۱ من در صدر خریداران تریاک ایران قرار گرفت. در همین سال، روسیه

۳۰/۸۲۰ من، چین ۷/۱۴۹ من و ژاپن ۴/۳۸۸ من از تریاک ایران را خریدند. در سال ۱۳۰۶، بار دیگر روسیه با خرید ۳۰/۵۶۹ من در صدر جدول خریداران تریاک ایران قرار گرفت و انگلستان فقط ۶/۶۰۳ من تریاک خریداری کرد.

شکل ۱: احصائیه تجارتي ایران، سال های ۱۳۰۴ - ۱۳۰۸ ه.ش

از سال ۱۳۰۷، صادرات مواد خام کشاورزی و کالاهای تولید داخلی ایران پیشرفت کرد. آمریکا، انگلیس و روسیه مهم ترین کشورهای خریدار اجناس ایرانی، از قبیل تریاک، قالی، توتون و خشکبار، بودند. در فهرست مال التجاره های سال ۱۳۰۷، قیمت تریاک صادراتی ایران به صورت زیر است:

شکل ۲: قیمت صادرات تریاک در سال ۱۳۰۷ ه.ش، به ریال (عصر جدید، ۱۳۰۷/۵۷: ۳۱-۳۷)

دلیل دیگر برای اثبات افزایش درآمد دولت از صادرات تریاک، مقایسه‌ی میزان محصول و عوارض سال ۱۳۰۷ با سال‌های ۱۳۰۳-۱۳۰۴ ه.ش است؛ به طوری که عوارض سالانه‌ی صادرات تریاک در سال ۱۳۰۳-۱۳۰۴ ه.ش، به طور متوسط ۲۴۷۰۰۰۰ قران بود که در سال ۱۳۰۷ ه.ش به ۴۹۱۸۸۶۷۳ قران رسید. در سال ۱۳۰۳-۱۳۰۴ ه.ش، کل محصول تریاک تولیدشده‌ی ایران سیصد هزار من بود که قسمتی از آن صادر می‌شد؛ در حالی که در سال ۱۳۰۷ ه.ش، میزان صادرات تریاک در شش ماهه‌ی دوم سال، ۱۶۰/۶۸۳ من بوده است (بیست و چهارمین راپرت وزارت مالیه، ۱۳۰۸: ۱۱).

با توجه به این مقدمات، می‌توانیم بگوییم که تولید تریاک رشد شتابنده‌ای یافت؛ به طوری که در اقتصاد این دوره، اهمیت فوق‌العاده‌ای داشت و هرگونه وقفه در امر صادرات آن می‌توانست بر اقتصاد ایران تأثیر بگذارد و باعث مشکلات بیشتری شود. در این مقطع، یکی از مهم‌ترین تحولاتی که صادرات تریاک را برای مدت چند سال با وقفه مواجه کرد، بحران جهانی ۱۹۲۹ م (۱۳۰۸ ه.ش) بود که تا سال ۱۹۳۲ م (۱۳۱۱ ه.ش) ادامه داشت و طی این زمان، پیدا کردن کالایی که در بازار به اندازه‌ی تریاک اهمیت داشته باشد، برای ایران تاحدی دشوار بود.

۳. بحران جهانی سال ۱۹۲۹

بحران سال ۱۹۲۹ با سقوط بازار سهام ایجاد شد. پس از جنگ جهانی اول، بانک‌های مرکزی در سیاست اقتصادی یک اشتباه بزرگ مرتکب شدند و آن پافشاری بر سیستم استاندارد طلا بود. آن‌ها فکر می‌کردند با بازگشت به این سیستم، خواهند توانست اقتصاد دنیا را از بی‌نظمی پولی خارج کنند؛ اما به جای رسیدن به هدف، مقدمه‌ی ظهور بزرگ‌ترین بحران اقتصادی قرن را فراهم کردند. مشکل سیستم طلا این بود که پس از جنگ جهانی، بیشتر شمش‌های موجود در جهان ذخیره و نگهداری می‌شدند و در نتیجه، بانک‌های مرکزی فقط در صورتی می‌توانستند اقتصاد جهانی را حفظ کنند که در آمریکا به طور صوری یک اعتبار ارزان باز کنند و اروپا را غرق در پول‌های قرض گرفته شده کنند. در این مورد می‌توانیم به طور مشخص به آلمان و انگلستان اشاره کنیم (صارم، ۱۳۸۹:

(۱۱۲). این اعتبار ارزان کسب شده که برای نجات اروپا از ورشکستگی ضروری بود، به ایجاد یک حساب در بازار سهام نیویورک منجر شد. سرانجام، در اواخر اکتبر ۱۹۲۹، حساب بازار سهام منفجر شد و آمریکا را به رکود برد (همان: ۱۱۲). این رکود اقتصاد ایران را یک دهه تحت تأثیر قرار داد.

مهم‌ترین دلیل بحران اقتصادی این بود که سیاست‌گذاران اجازه دادند سیستم بانکی روند نزولی داشته باشد و با افزایش نرخ‌های مالیات کوشیدند کسری بودجه را کم کنند. بدترین اقدام آن‌ها این بود که نرخ‌های بهره را در اواسط رکود افزایش دادند. دلیل این افزایش در نرخ بهره، سیستم استاندارد طلا بود؛ یعنی میزان اعتباری که بانک‌های مرکزی می‌توانستند فراهم کنند، به میزان طلای آن‌ها بستگی داشت. کشورهایی که طلا از دست می‌دادند، مجبور بودند اعتبارات را کاهش و نرخ‌های بهره را افزایش دهند. در نتیجه، در سال ۱۹۳۱ و در میانه‌ی بحران، تلاش برای انباشت طلا به وجود آمد؛ به طوری که طی این سال‌ها آلمان نرخ بهره را از ۴ درصد به ۱۲ درصد افزایش داد تا طلای خود را حفظ کند. آمریکا و انگلستان نیز کار مشابهی انجام دادند (همان: ۱۱۳).

این رکود بزرگ نتیجه‌ی تضادهای سرمایه‌داری نبود؛ بلکه نتیجه‌ی تصمیم‌های اشتباهی بود که توسط سیاستگذاران اقتصادی گرفته شد. اولین تصمیم غلط به همایش صلح پاریس برمی‌گشت که در آن، کشورهای جنگ‌زده به پرداخت میلیاردها دلار محکوم شدند و این امر، انرژی را از بازارهای مالی گرفت. دومین اشتباه ناشی از عملکرد بانک‌های مرکزی بود که سیستم مالی را به دوران سیستم استاندارد طلا برگرداند (همان: ۱۱۵). بحران بزرگ ۱۹۲۹ ناشی از عملکرد بد سیاست‌گذارانی بود که نتوانستند ویژگی‌های واقعی اقتصاد خود را درک کنند. تأثیر بحران بر اقتصاد داخلی کشورهای صنعتی بدین قرار بود: در دسامبر ۱۹۳۰ بازار سهام ۵۰ درصد افت شاخص را تجربه کرد، سودها به نصف و تولید صنعتی جهان به ۲۰ درصد کاهش یافت و طی دو ماه بعد بازار سهام با کاهش ۷۰ درصدی و تولید صنعتی جهان با کاهش ۴۰ درصدی مواجه شد (همان: ۱۱۲). تأثیر و تبعات آن در کشورهای حاشیه‌ای و تولیدکننده‌ی مواد خام به مراتب مهم‌تر بود؛ زیرا رکود تجارت که به دنبال برقراری محدودیت‌های جدید تشدید یافته بود، کساد را از کشوری به کشور

دیگر گسترش داد. تا سال ۱۹۳۳، صادرات بیشتر کشورهای اروپایی حداقل تا یک سوم و در چند مورد نسبت به سال ۱۹۲۹ تا دوسوم تنزل یافت. کشورهای اروپا و به ویژه کشورهای صنعتی شمال غربی آن، همواره بهترین مشتریان یکدیگر بودند و رکود و محدودیت‌های جدید بزرگ‌ترین تأثیر را بر آن‌ها گذاشت (تایتون، ۱۳۷۵: ۲۹۶)؛ اما تأثیرات رکود بازرگانی جهانی در کشورهایی که فرآورده‌های اولیه را به کشورهای صنعتی صادر می‌کردند، بدتر از دیگران بود.

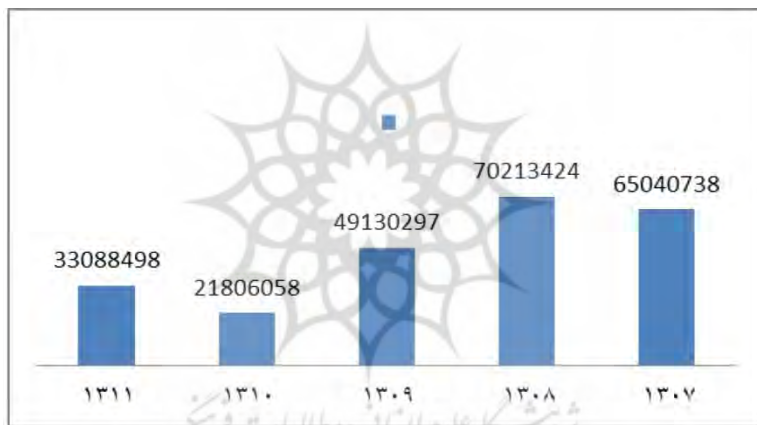
قیمت کالاهای اولیه که قبلاً در فاصله‌ی سال‌های ۱۹۲۴ تا ۱۹۲۹ تا یک سوم کاهش یافته بود، در فاصله‌ی سال‌های ۱۹۲۹ تا ۱۹۳۲، ۶۰ درصد دیگر هم تنزل یافت. سقوط بازارهای صادرات موجب کاهش درآمدها شد و هزینه‌های واقعی بازپرداخت وام‌های خارجی موجود را افزایش داد (همان: ۲۹۷).

تولید بیشتر کالاها در سطح بالا افزایش یافت و با وجود تنزل مستمر قیمت‌ها، تنها در سال ۱۹۳۴ کاهش موجودی جهانی کالاها شروع شد. در واقع در برخی موارد تولید افزایش یافت؛ زیرا صادرکنندگان سعی می‌کردند با افزایش میزان تولید، کاهش قیمت‌ها را جبران کنند که این تلاش‌ها موجب شد قیمت‌ها بیش از پیش پایین بیاید (تایتون، ۱۳۷۵: ۲۹۷). در مجموع، بحران باعث کاهش خرید مواد خام صادراتی کشورهای جهان سوم، از جمله ایران شد که این اتفاق بر صادرات تریاک تأثیر نامطلوبی گذاشت؛ بنابراین باید ابتدا نگاهی به صادرات کشور در مقطع زمانی مورد نظر بیندازیم تا تأثیر سقوط جهانی بر صادرات تریاک مشخص شود و سپس به راهکارهایی اشاره کنیم که دولت برای مقابله با بحران درپیش گرفت.

۱-۳. تأثیر بحران جهانی بر صادرات تریاک

با توجه به ترکیب صادرات ایران که بیشتر محصولات کشاورزی بود، در جریان بحران اقتصادی جهان سرمایه‌داری در سال‌های ۱۹۲۹-۱۹۳۲ (۱۳۰۸-۱۳۱۱ ه.ش)، حجم بازرگانی خارجی ایران به دلیل رکود فروش کالاهای صادراتی در بازار جهانی کاهش یافت و آن بخش از کشاورزی که موجودیتش به بازارهای جهانی وابسته بود، در بحران

فرورفت. این امر بیانگر تقسیم بین‌المللی کار در مرحله‌ی تحمیل آن به ایران و آثار مخرب اقتصاد مبنی بر صادرات محصولات کشاورزی در شرایط بازار بین‌المللی بود (رزاقی، ۱۳۷۱: ۱۹). بحران اقتصادی و کاهش ارزش ریال ناشی از بحران جهانی موجب افت شدید محصولات صادراتی، مانند تنباکو، برنج، پنبه و مهم‌تر از آن تریاک ایران در بازارهای جهانی شد (فوران، ۱۳۸۹: ۳۶۵) و کاهش صادرات محصولات کشاورزی به کاهش درآمد دولت منجر شد و کشور را هم وارد بحران اقتصادی کرد. نمودار زیر نشان‌دهنده‌ی تأثیرپذیری اقتصاد ایران از بحران جهانی و افول صادرات تریاک طی سال‌های بحران است.

شکل ۳: قیمت تریاک ایران بین سال‌های ۱۳۰۷-۱۳۱۱ ه.ش، به ریال

(اتاق تجارت: ۱۸-۲۶)

پس از محسوس شدن کاهش میزان صادرات تریاک بعد از تصویب قانون انحصار دولتی تریاک، دولت در صدد تصویب قوانینی برآمد که بر مبنای یک رابطه‌ی دوطرفه باشد و به میزانی که کالا از کشور خارج می‌شود، کالا وارد کشور شود. دولت می‌خواست نوعی تعادل در ورود و خروج کالا داشته باشد. در نتیجه‌ی این سیاست، قانون انحصار تجارت خارجی تصویب شد.

۲-۳. انحصار تجارت خارجی

رکود اقتصادی ناشی از کاهش صادرات و پایین آمدن ارزش پول کشور در برابر ارزهای خارجی باعث شد دولت در اسفند ۱۳۰۸ ه.ش، «قانون تفتیش اسعار خارجی» را تصویب کند؛ اما مشکلات ناشی از این قانون و تداوم بحران مالی به اجرای «قانون انحصار تجارت خارجی» منجر شد. فوران در مورد این اقدام رضا شاه می‌نویسد:

دولت بیش از آنکه به کنترل دادوستد خارجی علاقه‌مند باشد، می‌خواست کسری بودجه را از میان بردارد و به یاری انحصار مزبور ارزی به دست آورد و مواد مورد نیاز راه آهن را از خارج خریداری و وارد کند. دولت در نیمه‌ی دهه‌ی ۱۳۱۰ ه.ش، بر یک سوم واردات و نیمی از صادرات کنترل مستقیم و غیرمستقیم داشت و طی دهه‌ی مزبور توانست در تراز بازرگانی خارجی مازادی ولو اندک به وجود آورد (فوران، ۱۳۸۹: ۳۶۶).

در نتیجه‌ی این قانون، بعضی کالاهاى مورد نیاز، از قبیل توتون، تنباکو، چای، تریاک، پارچه‌های نخی، قند و شکر و خشکبار، در انحصار دولت درآمد. این سیاست علاوه بر افزایش درآمد انحصارات به تولید فرآورده‌های بهتر و بیشتر و به بهبود کیفیت محصولات کمک کرد (آوری و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۵۶/۷).

به موجب قانون سال ۱۳۰۹ ه.ش (۱۹۳۰)، امور انحصار بازرگانی خارجی را وزارت بازرگانی اداره می‌کرد. دولت از دوره در امور بازرگانی خارجی نظارت داشت: از یک طرف ورود اشیاء تجملی را مشکل و ممنوع ساخت و از طرف دیگر اجازه‌ی ورود هیچ نوع کالایی به ایران را نمی‌داد؛ مگر اینکه برابر بهای آن، کالایی از ایران صادر و به بازارهای خارجی می‌فرستاد (الون ساتن، ۱۳۴۲: ۳۵۴-۳۵۵). در نتیجه‌ی این قانون، دادوستد این کالاها برای تجار به کلی ممنوع شد. اداره‌ی انحصار تجارت اقلام خاصی را به سازمان‌های دولتی و شرکت‌های خصوصی واگذار کرد.

تریاک هم یکی از مهم‌ترین اقلام صادراتی بود که در سال ۱۳۰۷ ه.ش، به انحصار دولت درآمد و هرگونه خرید و فروش آن در اختیار دولت بود. طی همین سال‌ها (اواخر سال ۱۳۰۷ و اوایل ۱۳۰۸ ه.ش)، صادرکنندگان باید تریاک را همراه با یک مجوز

صادراتی و پرداخت عوارض گمرکی از اداره‌ی انحصار می‌خریدند. در سال ۱۳۰۸ ه.ش (۱۹۲۹)، دولت تلاش کرد کنترل بازار صادراتی را به‌دست بگیرد (Hansen, 2001: 105). در نتیجه‌ی این قانون، باید به میزان صادرات تریاک از ایران، کالا به ایران وارد می‌شد که این مسئله به نارضایتی تجار منجر شد؛ به‌طوری‌که در این رابطه تلگرافی از میرزا حبیب‌الله امین اصفهانی به وزارت دربار رسید که در آن خواهان خارج کردن تریاک از فهرست قانون تفتیش اسعار^۱ خارجی شد. در این تلگراف به نقل از میرزا حبیب‌الله امین اصفهانی در تاریخ ۱۲ اسفند ۱۳۰۹ وزارت پست و تلگراف نمره ۲۶۶ آمده است:

در قسمت صادرات تریاک ماده‌ای که راجع به اسعار است به قراری است که ذیلاً عرض می‌کنم. بنابراین آن را از ترتیب عمومی خارج نمودن الغای یکی از موارد مهم قرارداد است و برای بنده قبول آن غیرمقدور خواهد بود، به‌علاوه بسیاری از خریداران تریاک در خارجه به این شرط تریاک را حاضرند بخرند که در مقابل تصدیق صدور بتوانند از مملکت خودشان اجناس مجاز به ایران وارد نمایند و هرگاه تصدیق صدور به آن‌ها داده نشود تریاک را نخواهند خرید (اسنادی از ارز و انحصار تجارت خارجی، ۱۳۸۰: ۱۴۸-۱۴۹).

تلاش‌های دولت برای کنترل کامل بر صادرات تریاک با مشکل مواجه شد و دولت چون قادر به حذف کامل تجار خصوصی از عرصه‌ی تجارت تریاک نشد، در سال ۱۳۰۸ ه.ش (۱۹۲۹) کوشید امتیاز صادرات تریاک را به یک بنگاه به نام بهبهانی، کازرونی و برادران امین واگذار کند.^۲ وقتی خبر برنامه‌ی دولت منتشر شد، سایر تجار اعتراض کردند و دولت برنامه را کنار گذاشت. در سال ۱۹۳۰ ابتدا از سوی دولت برنامه‌هایی اعلام شد که نشان‌دهنده‌ی انحصار صادرات تریاک توسط دولت بودند؛ اما در همین زمان، امتیاز انحصاری صدور تریاک به برادران امین واگذار شد. دلیل اعتراض آنان این بود که این

۱. ارز و انحصار تجارت خارجی.

۲. دلیل این واگذاری این بود که بهبهانی و کازرونی از صاحبان تجارت‌خانه‌های مهم تریاک در تهران بوده‌اند. علاوه بر این، کازرونی از نمایندگان مجلس و زمین‌داران بزرگ بود که در مجلس همواره از تجارت تریاک و طبقه‌ی تاجر حمایت می‌کرد (مشروح مذاکرات مجلس، دوره‌ی ۶، جلسه‌ی ۱۴۳).

افراد از تاجران برجسته و وابسته به دربار بودند و اعطای امتیاز به این بنگاه سایر تجار را از عرصه رقابت خارج می‌کرد. برخی بندهای قرارداد انحصار تریاک به شرح زیر است:

ماده‌ی اول: وزارت مالیه با تصویب هیئت وزرا امتیاز انحصاری صدور تریاک را به آقای حاج میرزا حبیب امین واگذار و آقای امین مسئولیت اجرای تعهد مذکور را برعهده می‌گیرد. ماده‌ی دوم: برای اجرای قرارداد مذکور که در فوق برای طرفین حتمی‌الاجرا است شرایط ذیل مقرر می‌گردد. ماده‌ی سوم: مدت قرارداد از اول آبان ۱۳۰۹ تا آخر مهر ۱۳۱۴ خواهد بود و در این مدت، اجازه‌ی صدور تریاک به کسی غیر از آقای امین داده نخواهد شد. ماده‌ی چهارم: مقدار تریاکی که آقای امین در هر سال باید صادر کند نباید کمتر از ۶۵۰۰ صندوق ۲۴ منی باشد و در هر صورت مالیات آن از آقای امین اخذ خواهد شد و در صورتی که آقای امین تا آخر سال ۶۵۰۰ صندوق را صادر نکرد به وی اجازه داده می‌شود تا تریاکی را که مالیات آن هم پرداخت شده، تا آخر خرداد صادر کند. ماده‌ی پنجم: آقای امین موظف بود برای تمام تریاک صادراتی خود جواز ورود به مقصد اخذ نماید و جواز را در موقع صدور به مؤسسه‌ی انحصار ارائه دهد. ماده‌ی ششم: آقای امین تعهد کرد که در هر سال مالیات صدور معینی به قرار ذیل به دولت بپردازد:

در هر صندوق طی دو سال اول ۸۳ لیره‌ی انگلیسی، سال سوم و چهارم هر صندوق ۱۰۰ لیره‌ی انگلیسی و ۱۱۷ لیره‌ی انگلیسی در سال پنجم بپردازد (اتاق تجارت: ۱۶-۱۷).

پس از انجام این تعهدات، آقای امین به‌عنوان نماینده‌ی انحصاری صدور تریاک ایران، صادرات تریاک را آغاز کرد.

۳-۳. افزایش مالیات و تأثیرات آن

دولت در راستای اجرای قانون انحصار تجارت خارجی و برای جبران کاهش درآمدهای صادراتی تریاک، در تلاش برای بالا بردن مالیات بر مصرف داخلی بود که برای رسیدن بدین مقصود شروع به افزایش مالیات بر صادرات کرد؛ اما عامل مهم دیگر که در میزان

افزایش مالیات بر تریاک مؤثر واقع شد، گزارش جامعه‌ی ملل در مورد ارزان بودن قیمت تریاک در ایران بود. در این گزارش آمده است:

در این زمان جامعه‌ی ملل گزارشی درباره‌ی تجارت تریاک در ایران در سال ۱۹۲۷ منتشر ساخت که در آن آمده بود یک صندوق تریاک که ۷۵۰ تا ۸۰۰ تومان در بوشهر قیمت دارد، گزارش می‌شود که در شانگهای ۲۱۰۰ تومان است. گزارش این‌طور نظر می‌داد که «دولت پارس تریاکش را بسیار ارزان می‌فروشد یا مالیات را به ارزش واقعی نمی‌گیرد»؛ به همین دلیل دولت مالیات صادراتی در یک صندوق ۱۶۰ پوندی را از ۲۰۰ به ۲۵۰ تومان در مارس و سپس به ۲۷۵ تومان در سپتامبر افزایش داد. در ۱۹۳۰ مالیات به ۳۷۵ تومان در ماه مارس و به ۴۰۰ تومان در ژوئن افزایش یافت (Hasen, 2001: 106).

اقدام دولت در افزایش بی‌رویه و ناگهانی مالیات صادرات برای جبران کاهش صادرات، حجم وسیعی از اعتراضات را در پی داشت. یکی از مهم‌ترین اعتراضات، مربوط به هیئت اتحادیه‌ی تجار سبزوار بود.

عریضه در اعتراض به افزایش مالیات تریاک مربوط به تجار سبزوار در سال ۱۳۰۹ است؛ زیرا دولت به میزان عوارض که در سال قبل ۲۷۵ تومان بود، یک‌باره مبلغ ۲۵ تومان افزوده بود. این افزایش مالیات در حالی بود که «میزان قیمت تریاک در هر من در سال قبل ۲۰ الی ۲۵ تومان بود و در این سال به میزان ۱۴ الی ۱۵ تومان تنزل یافته بود و دولت در ازای جبران این خسارت ناشی از تنزل قیمت و افزایش عوارض صادراتی، تعهد نموده بود که برای تنزل قیمت هر من ۸ الی ۹ تومان خسارت بدهد». چون دولت از پرداخت این مبلغ به تجار خودداری کرده بود، مشکلاتی در تجارت تریاک به وجود آمده بود؛ به طوری که دیگر از کشت تریاک سودی عاید زارعان نمی‌شد و در نتیجه آن‌ها اعلام کردند که «متأسفانه مالیات بر صادرات مملکت موجب تنزل محصولات و افسردگی زارعین و انصراف آن‌ها در امور فلاحتی و کمی محصولات می‌شود» (اسناد بهارستان، ش سند: ۷۵۹۴-۳۸۸). در جواب شکایت آنان، وزارت مالیه اعلام کرد: «این افزایش قیمت جواز

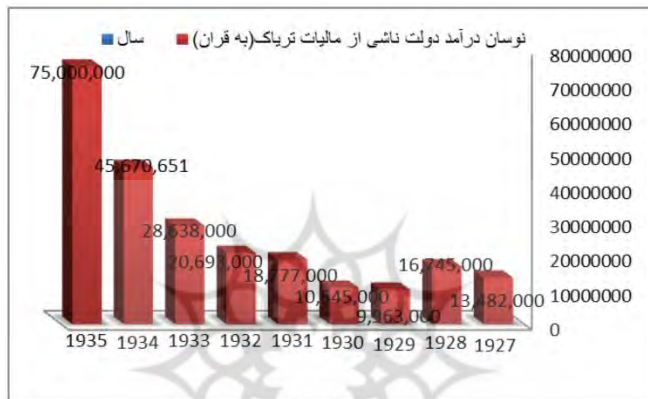
صدور تریاک پس از یک سلسله مطالعات کامل به عمل آمده و ضرری متوجه تجارت نمی‌شود» (همان، ش سند: ۷۵۹۵-۳۸۸).

می‌بینیم که اداره‌ی انحصار در افزایش میزان عوارض صادراتی تا چه حد آزادی عمل داشته و به خواسته‌های کشاورزان و تجار توجهی نکرده است. کشاورزان در برابر اقدامات دولت آسیب‌پذیرتر بودند؛ زیرا هزینه‌های تولید آنان بالا می‌رفت و نمی‌توانستند محصولاتشان را با قیمتی بهتر بفروشند. آنان به دلیل عدم سودآوری محصول، ترجیح می‌دادند از کشت مهم‌ترین کالای سودآور صرف‌نظر کنند و از آنجا که معیشت آنان به کشت تریاک وابسته بود و محصول دیگری نمی‌توانست جای تریاک را در کشاورزی آنان پر کند، ترجیح می‌دادند با وجود خسارت‌های زیادی که متحمل می‌شدند، باز هم تریاک بکارند؛ زیرا در موقعی که آنان به پول نیاز داشتند، فروش تریاک می‌توانست مقداری از نیاز آنان را رفع کند. تجار هم به دلیل اجرای سیاست‌های دولت متحمل خسارت‌های فراوانی می‌شدند؛ زیرا محصول قیمت ثابتی نداشت و ممکن بود به دلیل بالا رفتن هزینه‌های صادرات، هر ساله نتوانند محصول خود را صادر کنند و محصول خریداری‌شده‌ی آنان طی دو یا سه سال در دستشان باقی می‌ماند.

به دلیل اعتراضات تجار، قبل از پایان سال «مالیات بر صادرات تریاک (۴۲۲/۱۶ تومان) کاهش یافت» (Hansen, 2001: 106)؛ اما این اقدام هم نتوانست وقفه‌ی ایجادشده در تجارت تریاک را جبران کند. صدور تریاک چندان رضایت‌بخش نبود؛ به طوری که «در سال ۱۳۱۰ ه.ش، کل صادرات ۴۸۵۰ صندوق بود و در یک سال معمولی به ۵۰۰۰ صندوق رسید (Ibid: 106). در سال ۱۳۱۱، قرارداد لغو شد، صادرات تریاک از انحصار آقای امین خارج و بازار به روی رقبای دیگر گشوده شد.

با اینکه کسب عایدات حداکثری از تولید و صدور تریاک توسط دولت، باعث فشار بر رعایا و کشاورزان می‌شد و به گسترش فقر در میان این طبقه دامن می‌زد، دولت به حفظ منافع این طبقه توجهی نمی‌کرد؛ ولی هنگامی که خطری منافع آن را تهدید می‌کرد، می‌کوشید مزایایی برای کشاورزان در نظر گیرد؛ برای نمونه می‌توان به اقدام دولت در کاهش مالیات از مناطق اصلی کشت تریاک اشاره کرد.

«به موجب قانون ۱۹۳۱ (۱۳۱۰ ه.ش)، دولت قانونی را به تصویب رساند که کاهش بیشتر مالیات را در مناطقی که مردمشان به آسانی می توانستند تریاک قاچاق کنند در برداشت» (Ibid: 104). تصویب این قانون نشان می دهد که دولت درک دقیقی از رابطه ی میان افزایش مالیات و گسترش قاچاق در مناطق کشت تریاک داشت؛ زیرا انگیزه ی اصلی برای قاچاق، ناشی از افزایش مالیات ها بود.

شکل ۴: افزایش فروش و درآمد دولت پس از کاهش مالیات تریاک (Hansen, 2001: 103)

واحد پول قدیم در ایران تا سال ۱۹۳۳ قران بود که در آن زمان به ریال تغییر کرد. سایر واحدهای پولی عبارت بودند از شاهی و تومان، ۲۰ شاهی و ۱ قران. ۱۰ قران معادل ۱ تومان بود.

تبعیضی که دولت برای نرخ مالیات مناطق مختلف قائل شده بود، از چشم تجار مناطق دیگر پنهان نماند و اعتراضات آنان را به دنبال داشت. یکی از مهم ترین اعتراضات مربوط به تجار اصفهان، راجع به گرانی نرخ مالیات صدور تریاک در سال ۱۳۱۲ ه.ش است که از ازدیاد مالیات صدور و تبعیض دولت ابراز نارضایتی کردند. با توجه به اینکه صادرات تریاک برای دولت و مردم بسیار اهمیت داشت و معیشت میلیون ها نفر از مردم به تولید و تجارت این محصول وابسته بود، مردم از دولت خواستند نرخ مالیات را کاهش دهد و تبعیض را برطرف کند (اسناد بهارستان، ش سند: ۱۳۱۷۶-۰۲).

سیاست دولت در افزایش مالیات باعث ایجاد مشکلات دوسویه برای دولت و جامعه‌ی تجار و کشاورزان شد. مشکل ایجادشده برای دولت این بود که درست زمانی که به درآمد زیاد از طریق صادرات نیاز داشت و تریاک می‌توانست منبع مهمی برای تأمین آن باشد، بحران جهانی باعث کاهش خرید تریاک ایران شد. دولت می‌خواست از طریق افزایش مالیات بر صادرات، کسری درآمدهایش را جبران کند؛ اما این اقدام به تجمیع تریاک در انبارهای دولتی و توقف صادرات منجر شد. توقف تریاک در انبارهای دولت، نوعی رکود در جمع‌آوری و صدور تریاک به وجود می‌آورد. سیاست افزایش صادرات دولت مشکلاتی برای کشاورزان و تجار به وجود می‌آورد؛ زیرا زراعت آن بر اثر تنزل قیمت‌ها و عدم خریدار از بین می‌رفت و کشاورزان رغبت زیاد برای تولید تریاک و صادرات آن را از دست می‌دادند. دولت در همین سال، ضمن برنامه‌هایش اعلام کرده بود که برای تشویق تولیدکنندگان به کشت بیشتر تریاک، جایزه در نظر می‌گیرد و تجار به دلیل اینکه سرمایه‌شان برای مدت زیادی معطل می‌ماند و هزینه‌ی انبارداری تریاک آن‌ها بالا می‌رفت، خسارت می‌دیدند.

به دلیل منافع تریاک (از زمان کشت تا خروج از مرز)، دولت می‌کوشید از راه‌های مختلف (سیاست‌های تشویقی، از جمله کاهش مالیات در برخی مناطق به دلیل آفت‌زدگی محصول، دادن مساعده به زارعین در موقع تیغ‌زنی تریاک برای جلوگیری از فروش تریاک به تاجران خصوصی و قاچاق‌چیان تریاک و ...) به افزایش کشت این محصول کمک کند (سازمان اسناد ملی، ش سند: ۳۱۵۴۹-۲۴۰). توجه دولت به صادرات بیشتر تریاک و حفظ درآمدهای ناشی از تریاک از طریق افزایش مالیات، به کمبود کالاهای اساسی داخلی منجر شد.

۴-۳. کمبود کالاهای اساسی و نتایج آن

توجه دولت به صادرات تریاک، باعث کمبود کالاهای اساسی شد؛ به طوری که براساس احصائیه‌های اداره‌ی کل فلاح و صنایع در رابطه با میزان محصول سال‌های ۱۳۱۰ و ۱۳۱۱ ه.ش، نتیجه می‌گیریم که در سال ۱۳۱۰ میزان متوسط محصول در چهار استان مهم

تولیدکننده‌ی تریاک (خراسان، کرمان، فارس و تهران) ۱۲۳/۸۹۸ من بود؛ درحالی که کل محصول ایران در این سال ۲۵۸/۳۹۷ من بوده است؛ بنابراین تقریباً نصف محصول تریاک ایران در چهار استان به عمل می‌آمد (احصائیه‌ی محصولات فلاحتی ایران در سال ۱۳۱۰، مهر ۱۳۱۱: ۱۳-۵۱).

در سال ۱۳۱۰ ه.ش، سایر کالاها به دلیل تولید فراوان تریاک دچار کمبود شدند. دولت در این سال، قانون انحصار تجارت خارجی را برقرار کرد و محدودیت‌های خارجی به گسترش قاچاق (به ویژه قاچاق اقلام مهم وارداتی از قبیل منسوجات، شکر و چای) منجر شد. دولت برای تأمین مواد اولیه‌ی کارخانه‌ها دچار کمبود شد. چغندر قند و پنبه مهم‌ترین مواد اولیه‌ی مورد نیاز کارخانه‌ها بودند (Hansen, 2001: 107).

کمبود این کالاها در سال ۱۳۱۰ نشان‌دهنده‌ی عدم موفقیت دولت در جایگزینی کالاهایی مانند چغندر قند و پنبه به جای تریاک است که همین مسئله زمینه‌ساز مشکلات دیگری شد؛ بنابراین دولت تصمیم گرفت منابع کشاورزی اختصاص یافته به کشت تریاک را به نهادهای صنعتی اختصاص دهد.

در سال ۱۳۱۱، در ایران ۱۶۳/۳۶۰ من تریاک تولید شد که قیمت متوسط محصول در سر خرمن، ۱۸۰ ریال بود. در این سال، نصف محصول تریاک، یعنی ۸۸/۰۰۳ من، در استان‌های خراسان، کرمان، فارس و تهران تولید شد (احصائیه‌ی محصولات فلاحتی ایران، سال ۱۳۱۱، مهر ۱۳۱۳: ۱۳-۵۱). به نظر می‌رسد کاهش ۶۳ درصدی تولید تریاک در سال ۱۳۱۱، تنها به دلیل کمبود کالاهای اساسی و اختصاص منابع کشت تریاک به تولید کالاهای اساسی مورد نیاز کارخانه‌های داخلی نبود؛ بلکه عامل مهم این کاهش، تولید بحران جهانی ۱۹۲۹، تنزل قیمت تریاک در بازار جهانی و مشکلات داخلی صادرات تریاک (موجودی عظیم تریاک در انبارهای مؤسسه‌ی انحصار، افزایش عوارض صادرات و خسارت‌هایی که کشاورزان و تجار داخلی متحمل شده بودند) بود.

محتوای عریضه‌های مردم در اسناد دوره‌ی پهلوی دلایل بالا را ثابت می‌کند. یکی از این اسناد، عریضه‌ی تعدادی از زارعان تریاک در بهمن ۱۳۱۰ ه.ش در اعتراض به نخریدن تریاک، تنزل قیمت و موجودی عظیم تریاک تولیدشده‌ی آنها است. این عده از زارعان

در عریضه‌ی خود اظهار داشته‌اند که دولت تریاک آن‌ها را با قیمت بسیار کمتری از قیمت تمام‌شده خریداری می‌کند که این مسئله به زراعت تریاک آن‌ها لطمه زده و موجب فقر و بیچارگی رعیت شده است (اسناد بهارستان، ش سند: ۰۹۵۰۸-۳۳).

عریضه‌ی دیگر راجع به ضرر زارعان تریاک نهانند است. در این عریضه آمده است که محصول مردم منطقه فقط تریاک و تنباکو است. هر من تریاک برای رعیت ۱۶ تومان خرج داشت؛ اما محصول را به قیمت هر من ۸ تومان می‌خریدند. همچنین تریاک رعایا برای مدت زیادی در انبار می‌ماند و مردم اجازه‌ی فروش آن را نداشتند (نوایی، ۱۳۷۷: ۶۹).

دولت به دلیل این نارضایتی‌ها، در سال ۱۳۱۲ که دوباره صادرات تریاک رونق گرفت، صادرات را افزایش داد و عوارض را کم کرد.

با وجود تمام مشکلاتی که دولت در انحصار تریاک داشت، در سال ۱۳۱۲ شرکت انحصاری صدور تریاک ایران در تهران تأسیس شد. سرمایه‌ی این شرکت معادل ۲۰ میلیون ریال بود که ۹۰ درصد آن توسط دولت پرداخت می‌شد (رشیدی، ۱۳۸۶: ۱۶۶). این شرکت تنها صادرکننده‌ی قانونی تریاک در دهه‌های ۱۳۱۰-۱۳۲۰ ه.ش باقی ماند (Hansen, 2001: 106). به نظر می‌رسد که در این سال، بحران جهانی دوره‌ی رکود را گذرانده بود و بر اثر برنامه‌های کشورهای اروپایی، وضعیت اقتصادی رو به بهبودی نهاده بود؛ بنابراین خرید مواد خام کشاورزی که مورد نیاز صنایع کشورهای پیشرفته بود، بار دیگر رونق گرفت و ایران هم در صدد برآمد با کاهش مالیات بر صادرات، تجار را بار دیگر به صادرات تریاک تشویق کند. صادرات تریاک ادامه یافت و پس از افزایش تولید، ایران به دنبال بازارهای جهانی گسترده‌تری برای فروش تریاک خود گشت. دولت با قانون انحصار توانسته بود عرضه‌ی تریاک در بازار سیاه را کنترل کند؛ اما با مشکل مهم افزایش موجودی تریاک در انبارهای دولتی روبه‌رو شد. این مازاد نتیجه‌ی خریدهای نقدی با قیمت‌های تضمین‌شده‌ی بالا بود. انحصار تریاک توانست حجم صادرات را در ۷۴۰۰ صندوق در سال ۱۹۳۴ (۱۳۱۴ ه.ش) نگه دارد. برآورد می‌شد که در سال ۱۹۳۵ به ۱۱۴۰۰ صندوق برسد. صادرات سالانه، ۴۱۱۱ صندوق در سال ۱۹۳۳ (۱۳۱۳ ه.ش)، ۱۹۴۶ صندوق

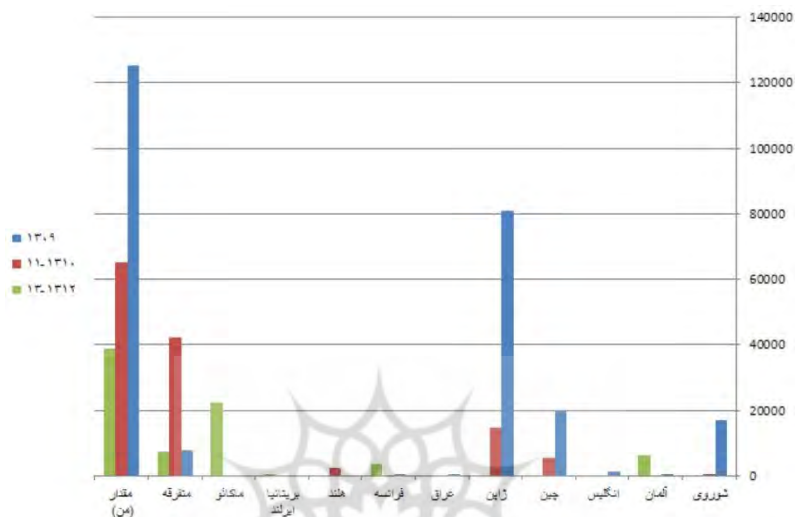
در سال ۱۹۳۴ (۱۳۱۴ ه.ش) و ۳۳۴۸ صندوق در سال ۱۹۳۵ (۱۳۱۵ ه.ش) بود. مدیر عامل شرکت انحصار تریاک اعلام کرده بود که اگر انگلستان، فرانسه، ژاپن و سیام برای بردن ۴۰۰۰ صندوق در سال توافق کنند، ایران سعی می کند به صادرات غیرمجاز پایان دهد (Ibid: 106).

چون دولت بر اثر بحران جهانی خسارت زیادی دیده بود، پس از پایان دوره ی رکود جهانی هم صادرات تریاک به میزان سال های ۱۳۰۹ (سال اولیه ی بحران) نرسیده بود؛ بنابراین به دنبال بازار ثابتی برای فروش تضمینی محصولات خود بود تا در هر شرایطی بتواند ۴۰۰۰ صندوق تریاک صادر کند؛ زیرا در سال ۱۳۱۲، با وجود سپری شدن دوره ی بحران، با کاهش صادرات مواجه بود. در شش ماهه ی اول سال ۱۳۰۹ ه.ش، ایران مبلغ ۲۶/۱۰۷/۹۹۰ قران از صادرات تریاک درآمد داشت؛ در حالی که درآمدش در مدت مشابه سال قبل، مبلغ ۱۸/۵۲۳/۴۷۰ بود و کل درآمدش در این سال از فروش تریاک، ۷۰/۲۱۳/۰۰۰ قران بود (اتاق تجارت: ۱۹).

صادرات تریاک ایران در سال ۱۳۱۲ ه.ش به کشورهای هندوچین، ماکائو، جاوه، سنگاپور و سیام، ۵۶۰۰ صندوق بود؛ در حالی که ترکیه و هند (تولیدکنندگان اصلی دیگر تریاک در جنوب شرق آسیا) به ترتیب ۹۱۴ و ۴۸۰۰ صندوق صادرات داشتند. این آمار نشان می دهد که این کشورها که قبلاً از تولیدکنندگان اصلی و رقیب تجار ایرانی در صادرات تریاک بودند، در برنامه ی تقلیل تریاک نسبت به ایران موفق تر بودند. ایران هنوز نتوانسته بود از میزان وابستگی خود به صادرات تریاک بکاهد و در میزان صادرات کاهش چشمگیری دیده می شد؛ به طوری که در سال ۱۳۰۹ ۱۲۵/۴۵۴ من تریاک صادر شد و در سال ۱۳۱۲ صادرات ایران به ۳۸/۶۷۳ من رسید.

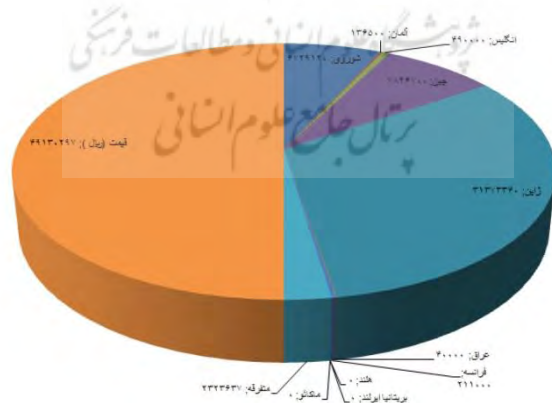
طبق آمار، میزان محصول ایران ۷۰ درصد نسبت به سال ۱۳۰۹ کاهش داشته است. در این سال، کشورهای شوروی، آلمان، انگلیس، چین، ژاپن، عراق، فرانسه و ... خریداران تریاک ایران بوده اند و صادرات ایران در این سال ۳۷۶ تن به مبلغ ۴/۹۱۳/۰۰۰ تومان بود؛ در حالی که در سال ۱۳۱۲-۱۳۱۳ ه.ش، آلمان، بریتانیای کبیر، فرانسه، ماکائو و ... ۳۲۵ تن

به ارزش ۳/۳۰۸/۰۰۸ تومان از تریاک ایران را خریدند (احصائیه‌ی تجارتی ایران، ۱۳۰۹، ۱۳۱۲ و ۱۳۱۳: ۱۲-۳۶؛ نامه‌ی بازرگانی، تیر ماه ۱۳۱۹: ۹۸).

شکل ۵: مقدار و قیمت تریاک صادراتی بین سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲

(احصائیه‌ی تجارتی ایران (اداره‌ی کل گمرکات)، مجموعه‌ی تجارت عمومی ایران با ممالک خارجه، سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲)

شکل ۶: قیمت تریاک صادراتی بین سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲ (به ریال)

۴. نتیجه گیری

بحران اقتصادی ۱۹۲۹ که با ورشکستگی صنایع اروپایی آغاز شد، اقتصاد کشورهای وابسته‌ای را که به تولید مواد خام می‌پرداختند، بسیار تحت تأثیر قرار داد.

اولین و مهم‌ترین پیامد بحران جهانی برای ایران، به‌عنوان تولیدکننده‌ی مواد خام از جمله تریاک، سقوط بازارهای صادرات بود که به تنزل قیمت و کاهش صادرات تریاک در بازارهای جهانی منجر شد. کاهش صدور برای اقتصاد ایران بسیار زیان‌آور بود؛ زیرا ایران طی این سال‌ها برنامه‌ی صنعتی‌سازی را با شتاب بیشتری آغاز کرده بود و برای اجرای طرح‌هایش به درآمد صادراتی (تریاک) نیاز داشت. بحران سال ۱۳۰۸ ه.ش (۱۹۲۹) دولت را با کاهش درآمد صادراتی مواجه کرد؛ بنابراین درصدد برآمد برای جبران کسری درآمد حاصل از صادرات تریاک، نرخ عوارض صادراتی را افزایش دهد. افزایش عوارض صادرات مشکلات دیگری، از جمله موجودی عظیم تریاک در انبار دولت، ضرر به جامعه‌ی تجار و کشاورز که سرمایه‌شان برای مدت طولانی دچار رکود و وقفه شده بود، از بین رفتن انگیزه برای کشت تریاک و فقر و فشار به طبقه‌ی کشاورز را به وجود آورد. دولت به دلیل عدم موفقیت در اجرای این برنامه‌های مقطعی، یک سلسله اقدامات قانونی دیگر، از جمله انحصار صادرات تریاک، انحصار تجارت خارجی (از جمله تریاک) و تأسیس شرکت تجارتي تریاک را انجام داد تا شاید بتواند نقصان درآمد صادراتی تریاک را جبران کند. دولت در طی بحران، برنامه‌های خود را با آزمون و خطا پیش می‌برد؛ زیرا بهترین اقدامی که در این زمان می‌توانست انجام دهد، جایگزینی محصولات کشاورزی دیگر به جای تریاک در اقتصاد ایران بود. از آنجا که دولت به هزینه و زمان زیادی نیاز داشت، می‌کوشید تا زمانی که بحران طی شود، از طریق برنامه‌های کوتاه‌مدت و کم‌هزینه‌تر به مقابله با بحران پردازد و پس از آن دوباره صادرات تریاک را با جدیت بیشتر آغاز کند. انجام این اقدامات دولت برای حفظ درآمد تریاک، نشان‌دهنده‌ی اهمیت تریاک در اقتصاد دوره‌ی پهلوی اول است؛ اما بحران جهانی باعث شد بین سال‌های ۱۹۲۹-۱۹۳۲ (۱۳۰۸-۱۳۱۱)، صادرات تریاک ایران دچار وقفه شود و دولت از این منبع درآمد مهم

محروم گردد. این مسئله نتیجه‌ی اقتصاد وابسته و حاشیه‌ای ایران در نظام جهانی بود که به تأثیرپذیری بیشتر ایران از بحران جهانی منجر شد.

منابع

- **اتاق تجارت**. س ۳. ش ۱۳.
- **عصر جدید**. (۱۳۰۷). بهمن ماه. ش ۵۷.
- **احصائیه‌ی تجارتی ایران (اداره‌ی کل گمرکات)**. مجموعه‌ی تجارت عمومی ایران با ممالک خارجه در سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۰۸.
- **احصائیه‌ی محصولات فلاحتی ایران در سال ۱۳۱۰**. اول مهر ۱۳۱۱.
- **احصائیه‌ی محصولات فلاحتی ایران در سال ۱۳۱۱**. اول مهر ۱۳۱۳.
- الون ساتن، لارنس پل. (۱۳۴۲). **رضا شاه کبیر یا ایران نو**. ترجمه‌ی عبدالعظیم صبوری. ج ۲. تهران: [بی‌جا].
- آدمیت، فریدون. (۱۳۴۸). **امیر کبیر و ایران**. تهران: خوارزمی.
- آوری، پیترو، گاوین، همیلی و چارلز ملویل. (۱۳۸۸). **تاریخ ایران از رضاشاه تا انقلاب اسلامی**. از مجموعه تاریخ کمبریج. دفتر دوم از جلد هفتم. ترجمه‌ی مرتضی ثاقب‌فر. تهران: [بی‌جا].
- باریر، جولیان. (۱۳۶۳). **اقتصاد ایران از ۱۹۰۰ تا ۱۹۷۰**. تهران: مؤسسه‌ی حسابرسی سازمان برنامه و بودجه.
- بیست و چهارمین راپرت وزارت مالیه. راجع به مهر- اسفند ۱۳۰۷. (۲۳ دسامبر ۱۹۲۸ لغایت ۲۰ مارس ۱۹۲۹).
- تاپتون، فرانک ب، رابرت آلدریج. (۱۳۷۵). **تاریخ اقتصادی و اجتماعی اروپا (۱۸۹۰-۱۹۳۹)**. ترجمه‌ی کریم پیرحیاتی. تهران: علمی و فرهنگی.
- رزاقی، ابراهیم. (۱۳۷۱). **اقتصاد ایران**. ج ۳. تهران: نشر نی.
- رشیدی، علی. (۱۳۸۶). **تحولات صدساله‌ی اقتصاد ایران در سایه‌ی روابط بین‌الملل**. تهران: روزنه کار.
- سیف، احمد. (۱۳۷۳). **قرن گمشده، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم**. تهران: نشر چشمه.

- شجاعی دیوکلایی، سیدحسن و امامعلی شعبانی. (۱۳۹۰). «بحران اقتصادی ۱۹۲۹، پیامدها و واکنش‌ها در ایران». **مطالعات تاریخ فرهنگی**. پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ. س ۲. ش ۸.
- صارم، مهدی. (۱۳۸۹). «بحران مالی در جهان، دلایل و نتایج وقوع آن». **تازه‌های اقتصاد**. ش ۱۲۹. س ۸.
- غلامی، شهرام و دیگران. (۱۳۹۰). «قانون انحصار تجارت خارجی ایران ۱۳۰۹: زمینه‌ها، اهداف و پیامدها». **فصلنامه‌ی علمی پژوهشی تاریخ اسلام و ایران**. س ۲۱. دوره‌ی جدید. ش ۱۱. پیاپی ۹۵. پاییز ۱۳۹۰. دانشگاه الزهرا (س).
- فوران، جان. (۱۳۸۹). **مقاومت‌شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی**. ترجمه‌ی احمد تدین. تهران: رسا.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۷۲). **اقتصاد سیاسی ایران**. ترجمه‌ی کامبیز عزیزی و محمدرضا نفیسی. تهران: نشر مرکز.
- مجموعه‌ی اسناد سازمان اسناد بهارستان.
- مجموعه‌ی اسناد سازمان اسناد ملی.
- مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی.
- معاونت خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی دفتر رئیس‌جمهور. (۱۳۸۰). اسنادی از ارز و انحصار تجارت خارجی ایران در دوره‌ی رضاشاه، ۱۳۰۵-۱۳۱۱ ه.ش. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۸۰). اسنادی از انجمن‌های بلدی، تجار و اصناف، ۱۳۰۰-۱۳۲۰ ه.ش. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۷۷). «اسنادی از داستان تریاک». **گنجینه‌ی اسناد**. ش ۳۱-۳۲. پاییز و زمستان.
- Hansen, Bradley. (2001). "ELearning To Tax: The Political Economy of the Opium Trade in Iran 1921-1941". *The Journal of Economic History*. Vol. 61. No. 1. (March 2001). © The Economic History Association. All rights reserved. ISSN 0022-0507.